

Piotr Szczurowski

Prusowie – Prūsai

Prusowie – Prūsai

Piotr Szczurowski

Prusowie – Prūsai

Armoryka
Sandomierz 2021

Projekt okładki: Piotr Szczurowski

Redakcja i korekta: Piotr Szczurowski

Na pierwszej stronie okładki: Joanna Sarwa-Żak, *Trójca z Romow*

Na czwartej stronie okładki: fot. Igor Szczurowski, Blanka Szczurowska

Copyright © 2021 by Piotr Szczurowski
& Wydawnictwo Armoryka

All rights reserved

Żadna część niniejszej publikacji nie może być powielana
i rozpowszechniana bez pisemnej zgody właściciela praw autorskich

Wydawnictwo ARMORYKA
ul. Krucza 16
27-600 Sandomierz
<http://www.armoryka.pl/>

Skład i łamanie: Piotr Szczurowski
Wydrukowano z dostarczonego pliku

ISBN 978-83-7639-200-4

*Książkę niniejszą dedykuję wszystkim Prusom oraz tym,
którzy w mądry i uczciwy sposób
pamięć o nich kultywowali, kultywują i kultywować będą*

Spis treści

Wstęp	7
Uzasadnienie wyboru problematyki badawczej.....	7
Uwagi metodologiczne, w tym nieco o kondycji nauki polskiej.....	11
Struktura pracy i sposób komunikacji.....	15
Rozdział I: Etnogeneza Prusów	20
Etnogeneza Prusów w świetle źródeł pisanych.....	20
Etnogeneza Prusów w ujęciu archeologicznym i lingwistycznym.....	45
Etnogeneza Prusów a możliwości genetyki populacyjnej.....	72
Podsumowanie.....	91
Rozdział II: Prusowie przed podbojem krzyżackim	95
Prusowie w wiekach ciemnych (V-VIII wiek).....	95
Prusowie w epoce wikingów (IX-XI wiek).....	111
Prusowie w przededniu podboju krzyżackiego (XII-XIII wiek).....	129
Podsumowanie.....	151
Rozdział III: Prusowie w czasie podboju krzyżackiego	156
Przebieg podboju.....	156
Przyczyny porażki Prusów.....	172
Prusowie wobec zmiany kulturowej związanej z podbojem.....	185
Podsumowanie.....	207
Rozdział IV: Prusowie po podboju krzyżackim	210
Emigracja Prusów.....	210
Losy Prusów w państwie krzyżackim i ich zanik na ziemiach pruskich.....	223
Współczesne odrodzenie Prusów.....	247
Podsumowanie.....	264
Zakończenie	267
Aneks 1: Jounas Tysniawa, <i>Pruskie „Ojczę naszę”</i>	273
Aneks 2: modlitwa <i>Ojczę naszę</i> w zrekonstruowanym języku pruskim.....	278
Aneks 3: najstarsze znane zdanie w języku pruskim (staropruskim).....	279
Aneks 4: współczesna rymowanka w języku pruskim (nowopruskim).....	280
Bibliografia	281
Źródła.....	281
Opracowania.....	287
Netografia	309

Wstęp

Uzasadnienie wyboru problematyki badawczej

Minęło już prawie ćwierć wieku od publikacji jedynej w polskiej historiografii monografii dziejów Prusów autorstwa Łucji Okulicz-Kozaryn¹. Praca ta spotkała się z bardzo krytycznym, a niekiedy wręcz sarkastycznym przyjęciem ze strony oficjalnego świata rodzimej nauki (historii i archeologii)², niemniej jednak nikt z jej przedstawicieli do tej pory nie napisał nowej, lepszej monografii pruskich dziejów. Warto przy tym dodać, że Okulicz-Kozaryn była archeologiem, co oznacza, że polscy historycy nie napisali żadnej monografii dziejów Prusów³. Być może o takową pokusiliby się Jan Powierski lub Grzegorz Białuński, autorzy licznych opracowań dotyczących Prusów, ale niestety obaj zmarli przedwcześnie.

Rzecz jest o tyle zdumiewająca, że od dwóch dekad funkcjonuje Towarzystwo Naukowe „Pruthenia”, którego misją, zgodnie z paragrafem 1 statutu tej organizacji, jest „organizowanie, prowadzenie i wspieranie badań naukowych oraz popularyzacja

¹ Ł. Okulicz-Kozaryn, *Dzieje Prusów*, Wrocław 1997 (dalej Okulicz-Kozaryn, *Dzieje...*).

² Zob. m. in. G. Białuński, *Nova monografia dziejów Prusów*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 4, 1997, s. 599-606; W. Nowakowski, *Geneza Prus – komentarz archeologa*, „Pruthenia”, 3, 2008 (Nowakowski, *Geneza...*), s. 245, przypis 159; S. Wadył, M. Karczewski, M. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur*, 1, Warszawa-Białystok 2015 (dalej *Materiały...*), s. 298.

³ Szerzej na temat syntetycznych prac dotyczących dziejów Prus, głównie autorstwa badaczy niemieckich, zob. G. Białuński, *Stan badań historycznych nad dziejami Prusów po 1945 roku*, „Pruthenia”, 1, 2006 (dalej Białuński, *Stan...*), s. 42-48. Z dość oczywistych względów historiografia niemiecka wykazywała większe zainteresowanie Prusami niż historiografia polska, ale, jak słusznie dawno temu zauważył Henryk Łowmiański, badacze niemieccy traktowali dzieje Prusów po macoszemu, badając ich przeszłość jedynie pod kątem badań nad przeszłością własną (H. Łowmiański, *Stan badań nad dziejami dawnych Prusów*, „Pruthenia”, 1, 2006, s. 163-164).

wiedzy o historii i kulturze ludów i krain nadbałtyckich, ze szczególnym uwzględnieniem Prusów”⁴. Co więcej, członkami owego towarzystwa lub osobami współpracującymi było i jest wielu profesorów i doktorów (głównie historyków i archeologów)⁵ od lat zatrudnionych na etatach w państwowych ośrodkach naukowych i tym samym mających ułatwiony dostęp do różnego rodzaju grantów oraz do wszelakich materiałów, w tym archiwalnych. Jednakże nowej monografii dziejów Prusów do tej pory Czytelnicy się nie doczekali. Co prawda, „Pruthenia” wydaje (czas przeszły?) w sposób niesystematyczny swoje czasopismo o tej samej nazwie (ostatni numer za 2015 rok wydany z olbrzymim opóźnieniem)⁶, ale jest przecież oczywiste, że nawet liczne artykuły nie zastąpią kompleksowego opracowania dziejów Prusów. Trudno się tam też doszukać, pomijając nieliczne wyjątki, artykułów o przełomowym znaczeniu dla badań nad historią Prusów.

Jest jeszcze Instytut Północny im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, który teoretycznie również powinien być zainteresowany badaniem historii i kultury Prusów, a który także wydaje swój periodyk („Komunikaty Mazursko-Warmińskie”), lecz prace dotyczące Prusów znajdujące się w tym periodyku stanowią zupełny margines.

Oczywiście same czasopisma są dobrą platformą do zdobywania punktów przez osoby, które ich potrzebują do awansów zawodowych (głównie etatowi pracownicy państwowych ośrodków naukowych), zaś obie organizacje mają możliwość pozyskiwania grantów, ale przecież nie o to powinno głównie chodzić w świecie

⁴ <http://pruthenia.pl> (ostatni odczyt we wrześniu 2020 roku).

⁵ Szerzej zob. A. Dobrosielska, *Historia a tożsamość. Prusowie i dzieje ziem pruskich w kontekście działania współczesnych polskich i zagranicznych stowarzyszeń oraz bractw* w: E. Kledzik, M. Michalski, M. Praczyk (red.), „*Ziemie Odzyskane*”. *W poszukiwaniu nowych narracji*, Poznań 2018 (dalej Dobrosielska, *Historia...*), s. 212-213, przypis 18.

⁶ <http://pismo-pruthenia.blogspot.com/p/tom-biezacy.html> (ostatni odczyt we wrześniu 2020 roku).

rzeczywistej nauki. Dodajmy⁷, iż jak dotąd przedmiotowego zadania nie podjęli się również pracownicy naukowcy historycznych ośrodków akademickich, jak najbardziej utrzymywanych z pieniędzy podatników, w tym takich jak Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Uniwersytet Gdański, Uniwersytet w Białymstoku czy Uniwersytet Warszawski. Zauważmy przy tym, że już w 2006 roku Białuński zwracał uwagę na niezadowolający stan badań historycznych nad Prusami i jednocześnie wskazywał na konieczność utworzenia ośrodka badawczego zajmującego się dziejami Prusów (pracownia na którymś uniwersytecie z sugestią w kierunku UWM w Olsztynie)⁸. Jednakże do tej pory taki ośrodek nie powstał i nic nie wskazuje na jego powstanie w najbliższych latach.

W świetle powyższego nie możemy nie zauważyć, iż w czasie, gdy etatowi historycy wykazywali się bezproduktywnością w przedmiotowym zakresie, książkę na temat dziejów Prusów napisał... reporter, którym to reporterem był nieżyjący już Lech Niekrasz⁹. Co prawda, praca Niekrasza zawiera szereg stwierdzeń, z którymi nie sposób się zgodzić¹⁰, jest bezkrytycznie odtwórcza i tym samym nie ma charakteru rozprawy naukowej, co przyznał zresztą sam autor, zaraz potem dodając, iż jest to książka popularna, mająca zachęcić do zainteresowania się Prusami¹¹, to jednak wydaje się, że w jakimś

⁷ Tak jak w poprzednich książkach (P. Szczurowski, *Ród heraldyczny Prus na Mazowszu w XIII-XVI wieku*, Sandomierz 2018, dalej Szczurowski, *Ród...*; P. Szczurowski, *Podbój Prus w XIII wieku. Przyczyny „krzyżackiego” sukcesu*, Sandomierz 2019, dalej Szczurowski, *Podbój...*; P. Szczurowski, *Bitwa nad rzeką Sirgune*, Sandomierz 2020, dalej Szczurowski, *Bitwa...*) używam w mojej narracji pierwszej osoby liczby mnogiej, czyli formy, którą uważam za najbardziej elegancką.

⁸ Białuński, *Stan...*, s. 78.

⁹ L. Niekrasz, *Gdzie jesteście, Prūsai?*, Warszawa 2012 (dalej Niekrasz, *Gdzie jesteście...*).

¹⁰ Zob. m. in. fragmenty dotyczące rodu heraldycznego Prus (Niekrasz, *Gdzie jesteście...*, s. 176-181 i 203-221) i por. Szczurowski, *Ród...*, rozdz. III i IV.

¹¹ Niekrasz, *Gdzie jesteście...*, s. 196.

stopniu swoją popularyzatorską funkcję spełniła i skłoniła niektórych do pogłębienia wiedzy na temat dziejów Prusów.

Wracając do wspomnianej wyżej pracy Okulicz-Kozaryn, napisanej przecież przez osobę z tytułem profesorskim, podnieść wypada, że można jej sporo zarzucić, co grzecznie już wykazał Białuński w przywołanej wyżej recenzji, my natomiast zwrócimy uwagę tylko na jedną rzecz, naszym zdaniem bezwzględnie wymagającą podkreślenia. Otóż Okulicz-Kozaryn wielokrotnie cytując źródła dokumentowe (głównie bulle papieskie, ale także traktat dzierzgoński) nie opatrywała ich przypisami źródłowymi¹², co należy uznać za rzecz metodologicznie niedopuszczalną. To oczywiście utrudnia weryfikację przedłożonych przez tę badaczkę ustaleń. O ile konkretne listy papieskie czy traktat dzierzgoński mogliśmy łatwo zidentyfikować ze względu na dobrą znajomość wydawnictw źródłowych je zawierających (nie każdy Czytelnik jednak takową dysponuje), o tyle mieliśmy problem ze zidentyfikowaniem rzekomego listu Prusów do papieża Urbana IV z czasów II powstania pruskiego, którego treść Okulicz-Kozaryn przywołała¹³. Przywołanie go bez przypisu źródłowego jest oczywiście z naukowego punktu widzenia bezwartościowe. Gdyby zatem któremuś z Czytelników znane było źródło owego listu, to bardzo prosimy o informację na ten temat.

Z drugiej jednak strony trzeba docenić wysiłek podjęty przez wyżej wymienioną autorkę oraz jej pionierską pracę, tym bardziej, że mówimy tu o archeologu, a nie o historyku, a to przecież w pierwszej kolejności po historykach powinniśmy się spodziewać pisania tego rodzaju prac. Jak już jednak zauważyliśmy, żaden polski historyk do tej pory takowej nie napisał. Co znamienne, w XX i XXI wieku

¹² Okulicz-Kozaryn, *Dzieje...*, m. in. s. 342-345, 359-364, 377 i 390.

¹³ Okulicz-Kozaryn, *Dzieje...*, s. 389. Bezkrzytycznie informację tę powieliła Alicja Dobrosielska (A. Dobrosielska, *Opór, oportunizm, współpraca. Prusowie wobec zakonu krzyżackiego w dobie podboju*, Olsztyn 2017, dalej Dobrosielska, *Opór...*, s. 93, przypis 286).

Bibliografia⁷⁸⁷

Źródła

2011 Census. An overview of the headline figures for Cornwall, Cornwall Council, February 2013;

Adami Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, ed. W. Trillmich w: *Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der hamburgischen Kirche und des Reiches*, hg. v. R. Buchner, Berlin 1961 (Adam z Bremy);

Chorografia Orozjusza w anglosaskim przekładzie króla Alfreda w: Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny, wyd. G. Labuda, Warszawa 1961 (Wulfstan);

Christophorum Hartknoch Alt- und Neues Preussen Oder Preussischer Historien Zwey Theile, Frankfurt-Leipzig 1684;

Chronica Albrici monachi Trium Fontium, a monacho Novi Monasterii Hoiensis interpolata, ed. P. Scheffer-Boichorst w: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*, 23, Hannoverae 1874;

Chronica Poloniae maioris, ed. B. Kürbis w: *Monumenta Poloniae Historica series nova*, 8, Varsaviae 1970 (*Kronika wielkopolska*);

Claudii Ptolemaei Geographia, ed. C. F. A. Nobbe, I, Lipsiae 1843 (Ptolemeusz);

Codex Diplomaticus Prussicus, 2, hg. v. J. Voigt, Königsberg 1842;

⁷⁸⁷ Dla większej przejrzystości, zarówno przy pozycjach źródłowych, jak i literaturowych, podaję w nawiasach formy skrótowe używane przeze mnie w przypisach. Jeśli takiej formy skrótowej nie podalem, to znaczy, że daną pozycję przywołałem tylko w jednym przypisie.

Codex Diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands, 1-4, hg. v. C. P. Woelky, J. M. Saage, Mainz-Leipzig 1860-1874;

Cornwall Summary Report 2012-13, Cornwall Council, 27/08/2013;

Die Türkensteuer im Herzogtum Preussen 1539/40, hg. v. H. H. Diehlmann, 1-3, Hamburg 1998-2008;

Ebonis vita S. Ottonis episcopi Babenbergensis, ed. K. Liman, J. Wikarjak w: *Monumenta Poloniae Historica nova series*, 7, 2, Varsaviae 1969;

Einhard, *Życie Karola Wielkiego*, tłum. J. Parandowski, Warszawa-Lwów 1935;

Einbardi Vita Karoli Magni, ed. G. H. Pertz, G. Waitz, O. Holder-Egger w: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum*, 25, Hannoverae 1911;

Erasmi Stellae Libonothani De Borussiae Antiquitatibus Libri Dvo, Basileae 1518;

Fontes Olivenses, aneks *Exordium Ordinis Cruciferorum seu Chronica de Prussia*, ed. W. Kętrzyński w: *Monumenta Poloniae Historica*, 6, Cracoviae 1893 (*Exordium*);

Gall Anonim, *Kronika polska*, tłum. R. Grodecki, Wrocław 2003 (Gall Anonim);

Galli Anonymi Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum, ed. K. Maleczyński w: *Monumenta Poloniae Historica nova series*, 2, Cracoviae 1952 (Gall Anonim);

Geograf Bawarski (866-890) w: *Monumenta Poloniae Historica*, 1, wyd. A. Bielowski, Lwów 1864;

Geographia Cl. Ptolemaei Alexandrini, ed. G. Moleti, Venetiis 1562 (Ptolemeusz);

Greckie i łacińskie źródła do najstarszych dziejów Słowian, część I (do VIII wieku), przeł. i oprac. M. Plezia, Poznań–Kraków 1952 (Ptolemeusz);

Heinrici Chronicon Lyvoniae, ed. W. Arndt w: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*, 23, Hannoverae 1874 (Henryk z Liwonii);

Helmolda Kronika Słowian, tłum. J. Matuszewski, Warszawa 1974;

Helmoldi presbyteri Bozoviensis Chronica Slavorum, hg. v. B. Schmeidler w: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum*, 32, Hannoverae 1937;

Herbarz Ignacego Kapicy Milewskiego (dopełnienie Niesieckiego), Kraków 1870;

Herbordi dialogus de vita S. Ottonis episcopi babenbergensis, ed. K. Liman, J. Wikarjak w: *Monumenta Poloniae Historica nova series*, 7, 3, Varsaviae 1974;

Idioticon Prussicum oder Entwurf eines Preussischen Wörterbuchs, Darin die deutsche Redensarten und Ausdrücke die allein in hiesigem Lande gebräuchlich sind, zusammen getragen und erörtert werden sollen, eröffnet v. J. G. Bock, Königsberg 1759;

Iordanes, De origine et actibusque Getarum (Getica) w: *Iordanis Romana et Getica*, ed. T. Mommsen w: *Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi*, 5, 1, Berolini 1882;

Iura Prutenorum, wyd. J. Matuszewski, Toruń 1963;

J. Kanapariusz, *Żywot pierwszy*, tłum. B. Kürbis w: J. A. Spież (red.), *W kregu żywotów świętego Wojciecha*, Kraków 1997;

Kasjodor Senator, *Variae*, oprac. M. Ożóg, H. Pietras, tłum. A. Koltunowska, R. Sawa, Kraków 2017;

Kronika olimska. Źródło do dziejów Pomorza Wschodniego z połowy XIV wieku, aneks *Początek zakonu krzyżackiego albo kronika z Prus*, tłum. D. Pietkiewicz, Malbork 2008 (*Exordium*);

Kronika Thietmara, tłum. M. Z. Jedlicki, Poznań 1953;

Kronika Thietmara, tłum. M. Z. Jedlicki, Kraków 2002;

Kronika wielkopolska, tłum. K. Abgarowicz, Kraków 2010 (*Kronika wielkopolska*);

G. Labuda, *Słowiańszczyzna starożytna i średniowieczna. Antologia tekstów źródłowych*, Poznań 1999;

Latopis kijowski 1118-1158, przeł. E. Goranin, Wrocław 1995;

J. Leo, *Dzieje Prus*, przeł. J. Wojtkowski, Olsztyn 2008 (Jan Leo);

Liv-, Est- und Cürlandisches Urkundenbuch nebst Regesten, I, hg. v. F. G. Bunge, Reval 1853 (LU I);

Lucas David's Preussische Chronik, I, hg. v. E. Hennig, Königsberg 1812 (Łukasz Dawid);

Lucas David's Preussische Chronik, II, hg. v. E. Hennig, Königsberg 1812;

J. Łasicki, J. Sandecki-Malecki, *O bogach i wierzeniach dawnych Zmudżynów, Litwinów i Prusów*, Wrocław 2019;

W. Łebiński, *Co Al. Bekri opowiedział o Słowianach i ich sąsiadach*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, 15, Poznań 1887 (Ibrahim ibn Jakub);

Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum, ed. M. Plezia w: *Monumenta Poloniae Historica nova series*, 11, Cracoviae 1994 (Wincenty Kadlubek);

Magni Aurelii Cassiodori Variarum libri XII, ed. A. J. Fridh, CCSL 96, Turnholti 1973;

Mazowieckie Zapiski Herbowe z XV i XVI wieku, wyd. A. Wolff, Kraków 1937;

Mistrz Wincenty Kadlubek, *Kronika polska*, tłum. B. Kürbis, Wrocław 2003 (Wincenty Kadlubek);

Old Prussian Written Monuments. Text and Comments, ed. L. Palmaitis, Kaunas 2007 (OPWM);

Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli t. z. Geograf Bawarski, nap. S. Zakrzewski, Lwów 1935 (Geograf Bawarski);

Petrus de Dusburgę Chronica Terrae Prussiae, ed. J. Wenta, S. Wyszomirski w: *Monumenta Poloniae Historica nova series*, 13, Cracoviae 2007 (Piotr z Dusburga);

Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, tłum. S. Wyszomirski, Toruń 2011 (Piotr z Dusburga);

Pommerellisches Urkundenbuch, bearb. v. M. Perlbach, Danzig 1882;

Powieść minionych lat. Najstarsza kronika kujomska, przekład F. Sielicki, Wrocław 2005 (*Powieść minionych...*);

Preussisches Urkundenbuch, I/1, hg. v. R. Philippi, Königsberg 1882 (PU I/1);

Preussisches Urkundenbuch, I/2, hg. v. A. Seraphim, Königsberg 1909 (PU I/2);

Preussisches Urkundenbuch, IV, hg. v. H. Koeppen, Marburg 1960;

Preussisches Urkundenbuch, V/2, hg. v. K. Conrad, Marburg 1973;

Preussisches Wörterbuch, worinnen nicht nur die in Preußen gebräuchliche eigenthümliche Mundart und was sie sonst mit der niedersächsischen gemein hat, angezeigt, sondern auch manche in preußischen Schriftstellern, Urkunden, Documenten und Verordnungen vorkommende veraltete Wörter, Redensarten, Gebräuche und Alterthümer erklärt werden, hg. v. G. E. S. Hennig, Königsberg 1785;

P. Cornelius Tacitus, Germania, hg. v. A. A. Lund, Heidelberg 1988 (Tacyt);

P. K. Tacyt, *Germania*, tłum. T. Plóciennik, Poznań 2008 (Tacyt);

Puściżna po Janie Długoszu dziejopisie polskim, to jest: Kronika Wiganda z Marburga rycerza i kapłana Zakonu Krzyżackiego na wezwanie Długosza z rymowanej kroniki niemieckiej na język łaciński przetłumaczona. Chronicon seu Annales Wigandi Marburgensis, equitis et fratris Ordinis Teutonici, tłum. E. Raczyński, Poznań 1842;

Recognition of the Cornish as a National Minority in the 2021 Census. The case for a tick-box. Supplementary evidence, Cornwall Council, 22/02/2018;

Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198-1525, I-II, 1-3, bearb. v. E. Joachim, hg. v. W. Hubatsch, Göttingen 1948-1973;

Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al-Bekriego w: Monumenta Poloniae Historica nova series, 1, tłum. T. Kowalski, Kraków 1946 (Ibrahim ibn Jakub);

Saxonis Grammatici Gesta Danorum, hg. v. A. Holder, Strassburg 1886 (Saxo Gramatyk);

Scriptores Rerum Prussicarum, 1, hg. v. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig 1861 (SRP 1);

Simon Grunau's Preussische Chronik, I, hg. v. M. Perlbach, Leipzig 1876 (Szymon Grunow);

Tadeusza Wolańskiego listy o starożytnościach sławiańskich. Zbiór pierwszy z 143 rycinami na XI tablicach, wyd. E. Günther, Gniezno 1845;

The Chronicle of Henry of Livonia. Henricus Lettus, trans. J. A. Brundage, New York 2003;

Urkundenbuch des Bisthums Samland, hg. v. C. P. Woelky, H. Mendthal, 1, Leipzig 1891 (UBS 1);

Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien, 1-4, hg. v. H. Cramer, Marienwerder 1885-1887;

E. Zwolski, *Historia gocka czyli scytyjska Europa*, Lublin 1984.

Opracowania

M. Ahmed, *Ethnicity, Identity and Group Vitality. A study of Burushos of Srinagar*, „Journal of Ethnic and Cultural Studies”, 3, 1, 2016;

J. Antoniewicz, *Baltowie zachodni w V w. p. n. e. – V w. n. e. Terytorium, podstany gospodarcze i społeczne plemion prusko-jaćwieskich i leto-litewskich*, Olsztyn-Białystok 1979 (Antoniewicz, *Baltowie...*);

A. Anzenbacher, *Wprowadzenie do filozofii*, Kraków 1992;

Z. Babik, *Wspólnota językowa prastłowiańska w: S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, Poznań 2012;

- V. Baranov, V. Ivakin, *Burials with Weaponry in the Ostriv Baltic Graveyard in the Middle Dnieper Area (Excavated in 2017 and 2018)*, „Acta Historica Universitatis Klaipedensis”, 37, 2018;
- J. Basanavičius, K. Būga, *Apie senovės prūsų raštą ir Videduto veliavą*, Vilniuje 1926;
- L. Bednarczuk, *Jezykowe pogranicza polszczyzny*, „Gwary Dziś”, 9, 2017;
- J. D. Bengtson, V. Blažek, *On the Burushaski-Indo-European hypothesis by I. Čašule*, „Journal of Language Relationship”, 6, 2011;
- E. Berneker, *Die preussische Sprache. Texte, Grammatik, etymologisches Wörterbuch*, Strassburg 1896;
- A. Bezzenberger, *Die Bildung der altpreussischen Personennamen. Ein Versuch ihrer Deutung*, „Altpreussische Monatsschrift”, 13, 1876;
- G. Białuński, *Brunon z Kwerfurtu. Pamięć i kult*, „Pruthenia”, 8, 2013;
- G. Białuński, *Drogi zaniku Prusów (XII-XVII w.)*, „Studia Angerburgica”, 7, 2002 (Białuński, *Drogi...*);
- G. Białuński, *Emigracja Prusów w XI-XIV wieku*, „Pruthenia”, 3, 2008 (Białuński, *Emigracja...*);
- G. Białuński, *Kolonizacja „Wielkiej Puszczy” (do roku 1568). Starostwa piskie, etckie, straduńskie, żelkowskie i węgoborskie (węgorszewskie)*, Olsztyn 2002;
- G. Białuński, *Misja prusko-litewska biskupa Brunona z Kwerfurtu*, Olsztyn 2010 (Białuński, *Misja...*);
- G. Białuński, *Nowa monografia dziejów Prusów*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 4, 1997;

- G. Białuński, *O świętym Wojciechu raz jeszcze*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2, 2002 (Białuński, *O świętym...*);
- G. Białuński, *O zasiedleniu ziemi lubawskiej w okresie przedkrzyżackim w świetle źródeł pisanych i toponomastycznych*, „Pruthenia”, 4, 2009 (Białuński, *O zasiedleniu...*);
- G. Białuński, *Osadnictwo regionu Wielkich Jezior Mazurskich od XIV do początków XVIII wieku – starostwo leckie (gizyckie) i ryńskie*, Olsztyn 1996;
- G. Białuński, *Pruskie związki terytorialno-osadnicze w dorzeczu środkowej Łyny w XIII wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1, 2004 (Białuński, *Pruskie...*);
- G. Białuński, *Przemiany ludnościowe na Warmii i Mazurach po 1945 roku*, „Masovia”, 15, 2018;
- G. Białuński, *Przemiany społeczno-ludnościowe południowo-wschodnich obszarów Prus Krzyżackich i Książęcych (do 1568 roku)*, Olsztyn 2001 (Białuński, *Przemiany...*);
- G. Białuński, *Recenzja rozprawy doktorskiej mgr. Łukasza Ćwikły pt.: Ród Prusów w Polsce Centralnej do XVI wieku. Rozsiedlenie, majątki, kariery*, Olsztyn, 13 kwietnia 2018;
- G. Białuński, *Ród Prusa Kleca ze szczególnym uwzględnieniem rodziny von Pfeilsdorfów-Pilewskich*, Malbork 2006 (Białuński, *Ród...*);
- G. Białuński, *Stan badań historycznych nad dziejami Prusów po 1945 roku*, „Pruthenia”, 1, 2006 (Białuński, *Stan...*);
- G. Białuński, *Studia z dziejów rycerskich i szlacheckich rodów pruskich (XIII-XVI wiek)*, 1, Olsztyn 2012 (dalej Białuński, *Studia...*);
- G. Białuński, *Współcześni Prusowie. Grupy „Tolkemita” i „Prusa” w Niemczech*, „Masovia”, 2, 1999;

M. Biolik, *Mikkels Klussis: Bāziskas prūsiskai-poliskas virdēms per tālaisin lakšikis rekreacionin (sembas dialakts); Bazony słownik polsko-pruski dla dalszego odrodzenia lekzyki (dialekt žamlandžki)*. Vilnius 2000, ss. 387, „Prace Językoznawcze”, 3, 2001 (Biolik, *Mikkels...*);

M. Biskup, *Etniczno-demograficzne przemiany Prus Krzyżackich w rozwoju osadnictwa w średniowieczu (o tzw. nowym plemieniu Prusaków)*, „Kwartalnik Historyczny”, 2, 1991 (dalej Biskup, *Etniczno-demograficzne...*);

M. Biskup, R. Czaja (red.), *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, Warszawa 2008 (Biskup, Czaja, *Państwo...*);

M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Gdańsk 1986 (Biskup, Labuda, *Dzieje...*);

A. Bitner-Wróblewska, W. Wróblewski, *Aestii Tacyta. Kim naprawdę byli?*, „Barbaricum”, 11, Warszawa 2015 (Bitner-Wróblewska, Wróblewski, *Aestii...*);

M. Bogucki, B. Jurkiewicz (red.), *Janów Pomorski stan. 1. Wyniki ratowniczych badań archeologicznych w latach 2007-2008*, 1, *Od paleolitu do wczesnego okresu wędrówek ludów*, Elbląg 2012;

M. Boguszewski, *Archeolodzy odkryli na Warmii ozdoby wykonane 3,5 tys. lat temu w Egipcie*, „Nauka w Polsce”, 29 grudnia 2019;

E. Bojtár, *Foreword to the Past. A Cultural History of the Baltic People*, New York 1999 (dalej Bojtár, *Foreword...*);

F. Bopp, *Über die Sprache der alten Preussen in ihren verwandtschaftlichen Beziehungen*, Berlin 1853;

A. Bouwman, F. Rühli, *Archaeogenetics in evolutionary medicine*, „Journal of Molecular Medicine”, 94, 2016;

- F. Bujak, *Wenedowie na wschodnich wybrzeżach Bałtyku*, Gdańsk-Bydgoszcz-Szczecin 1948;
- A. Butrimas, G. Česnys, *The emergence of the Pamariu (Baltic Coastal) group of Indo-Europeans according to archaeological and anthropological data*, „The Journal of Indo-European Studies”, 18, 1990;
- L. M. Cassidy, *A Genomic Compendium of an Island. Documenting Continuity and Change across Irish Human Prehistory*, praca doktorska, Dublin 2017;
- L. Chollet, *Les Sarrasins du Nord – Une histoire de la croisade balte par la littérature (XIIe – XVe siècles)*, Neuchatel 2019;
- E. Christiansen, *Krujaty północne*, Poznań 2014;
- J. Chwalibińska, *Ród Prusów w wiekach średnich*, Toruń 1948 (Chwalibińska, *Ród...*);
- R. B. Cialdini, *Wymieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka*, Gdańsk 2013;
- V. Csáky i in., *Early medieval genetic data from Ural region evaluated in the light of archaeological evidence of ancient Hungarians*, „Scientific Reports”, 10 (19137), 2020;
- G. Česnys, V. Kučinskas, *The Balts and the Finns in historical perspective. A multidisciplinary approach*, „Acta Medica Lituanica”, 11, 3, 2004;
- Ł. Ćwikła, *Ród Prusów w Łęczyckiem, Sieradzkiem i Sandomierskiem do XVI wieku. Rozsiedlenie-majątki-kariery*, Łódź 2019 (Ćwikła, *Ród...*);
- W. Długokęcki, *Instytucje wodzostwa u Prusów w XIII wieku* w: J. Banaszekiewicz, M. Kara, H. Mamzer (red.), *Instytucja „wczesnego państwa” w perspektywie wielości i różnorodności kultur*, Poznań 2013;

- W. Długokęcki, *Prusy we wczesnym średniowieczu (IX-XIII wiek)* w: M. Dygo, W. Falkowski (red.), *Bruno z Kwerfurtu. Osoba-dzieło-epoka*, Pultusk 2010 (Długokęcki, *Prusy...*);
- W. Długokęcki, *Uwagi o genezie i rozwoju wczesnośredniowiecznych Prus do początków XIII wieku*, „Pruthenia”, 2, 2006 (Długokęcki, *Uwagi...*);
- A. Dobrosielska, *Historia a tożsamość. Prusowie i dzieje ziem pruskich w kontekście działania współczesnych polskich i zagranicznych stowarzyszeń oraz bractw* w: E. Kledzik, M. Michalski, M. Praczyk (red.), „*Ziemie Odzyskane*”. *W poszukiwaniu nowych narracji*, Poznań 2018 (Dobrosielska, *Historia...*);
- A. Dobrosielska, *Opór, oportunizm, współpraca. Prusowie wobec zakonu krzyżackiego w dobie podboju*, Olsztyn 2017 (Dobrosielska, *Opór...*);
- A. Dobrosielska, *Pruskie baby kamienne. Fenomen kulturony czy europejska codzienność?*, pod red. Jerzego M. Łapo i Grzegorza Białuńskiego, Olsztyn 2007, ss. 158, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1, 2009;
- A. Dobrosielska, B. Radzicki, *Między Cholinun a Rzymem. Zmiana jako autopojeź systemu społecznego Prusów*, „Pruthenia”, 8, 2013;
- J. Dworzaczkowa, *Kronika pruska Szymona Grunaua jako źródło historyczne*, „Studia Źródłoznawcze”, 2, 1958 (Dworzaczkowa, *Kronika...*);
- J. Endzelin, *Altpreussische Grammatik*, Riga 1944;
- E. Erikson, *Dzieciństwo i społeczeństwo*, Poznań 1997;
- E. Erikson, *Tożsamość a cykl życia*, Poznań 2004;
- S. Feist, *The Origin of the Germanic Languages and the Indo-Europeanising of North Europe*, „Language”, 8, 4, 1932;

S. Ferdinand, *A Brief History of the Cornish Language, its Revival and its Current Status*, „e-Keltoi: Journal of Interdisciplinary Celtic Studies”, 2, 6, 2013;

A. Fischer, *Etnografia dawnych Prusów*, Gdynia 1937;

I. Fønnesberg-Schmidt, *Papieże i krucjaty bałtyckie 1147-1254*, Warszawa 2009;

M. Gąssowska, *Misja chrystianizacyjna w Inflantach w XII-XIII wieku – zderzenie sacrum chrześcijańskiego i pogańskiego w: A. Pieniądz-Skrzypczak, J. Pysiak (red.), Sacrum. Obraz i funkcja w społeczeństwie średniowiecznym*, Warszawa 2005;

H. Gerlach, *Nur die Name blieb. Glanz und Untergang der Alten Preussen*, Düsseldorf–Wien 1978;

G. Gerullis, *Die altpreussischen Ortsnamen*, Berlin 1922;

M. Gędek, *Tajemnica początków Polski. Fascynująca historia ludu Wenetów*, Warszawa 2014;

M. Gimbutas, *The Civilization of the Goddess. The World of Old Europe*, San Francisco 1991;

M. Gimbutas, *The Gods and Goddesses of Old Europe, 7000 to 3500 BC. Myths, Legends and Cult Images*, London 1974;

R. Girard, *Początki kultury*, Kraków 2006;

R. Girard, *Sacrum i przemoc*, Kraków 2019;

M. Gładysz, *The Forgotten Crusaders. Poland and the Crusader Movement in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Leiden 2012 (Gładysz, *The Forgotten...*);

S. Gouguenheim, *Krzyżacy*, Malbork 2012;

- K. Górski, *Zakon Krzyżacki a powstanie państwa pruskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977 (Górski, *Zakon...*);
- K. Górski, *Zanik dawnych Prusów*, „Zapiski Historyczne”, 47, 4, 1982 (Górski, *Zanik...*);
- S. Graça da Silva, J. J. Tehrani, *Comparative phylogenetic analyses uncover the ancient roots of the Indo-European folktales*, „Royal Society Open Science”, 3 (1), 2016;
- K. Grażawski, *O tak zwanej częściowej okupacji ziemi chełmińskiej przez Prusów – głos w dyskusji*, „Pruthenia”, 3, 2008;
- W. Gumiński, *Kultura Zedmar a kultura Narwa. Razem czy osobno*, „Światowit”, 1 (42), 1999 (Gumiński, *Kultura...*);
- G. W. Heck, *Charlemagne, Muhammad, and the Arab Roots of Capitalism*, Berlin-New York 2006;
- E. Hill, *Phonological evidence for a Proto-Baltic stage in the evolution of East and West Baltic*, „International Journal of Diachronic Linguistics and Linguistic Reconstruction”, 13, 2016;
- M. J. Hoffmann, *Kultura i osadnictwo południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p. n. e.*, Olsztyn 2000;
- J. I. Hualde, J. Lakarra, R. L. Trask, *Towards a history of the Basque language*, Amsterdam 1995;
- M. F. Jagodziński, *Przynależność kulturowa rejonu ujścia Wisły od I do IX wieku w świetle źródeł archeologicznych i historycznych*, „Pruthenia”, 8, 2013 (Jagodziński, *Przynależność...*);
- M. F. Jagodziński, *Truso. Między Weonodlandem a Witlandem*, Elbląg 2010 (Jagodziński, *Truso...*);

M. Jagodziński, *Scandinavians and West-Balts. Contribution to the Study on the Issue of the Influence of the Scandinavians on the Development of Settlement and Economic-Political Structures in West-Balts during the Viking Age*, „Quaestiones Mediae Aevi Novae”, 19, 2014;

A. Jajszczyk, *Polska nauka przegrywa nysięg*, „WcN”, 29 stycznia 2020 (Jajszczyk, *Polska...*);

M. Jankowiak, *Dirhams for slaves. Investigating the Slavic slave trade in the tenth century*, Medieval Seminar, All Souls, 27 lutego 2012;

M. Jankowiak, *What Does the Slave Trade in the Saqaliba Tell Us about Early Islamic Slavery?*, „International Journal of Middle East Studies”, 49, 1, 2017;

E. R. Jones i in., *The Neolithic Transition in the Baltic Was Not Driven by Admixture with Early European Farmers*, „Current Biology”, 27 (4), 2017;

S. Junntila (red.), *Contacts between the Baltic and Finnic languages*, „Uralica Helsingiensia”, 7, Helsinki 2015;

A. Juras, *Etnogeneza Słowian w świetle badań kopalnego DNA*, praca doktorska, Poznań 2012 (dalej Juras, *Etnogeneza...*);

A. Juras i in., *Ancient DNA Reveals Matrilineal Continuity in Present-Day Poland over the Last Two Millennia*, „PLoS ONE”, 2014;

A. Juras i in., *Mitochondrial genomes from Bronze Age Poland reveal genetic continuity from the Late Neolithic and additional genetic affinities with the steppe populations*, „American Journal of Physical Anthropology”, 172, 2, 2020;

A. Juras i in., *Mitochondrial genomes reveal an east to west cline of steppe ancestry in Corded Ware population*, „Scientific Reports”, 8 (11603), 2018;

A. S. Kassian i in., *Rapid radiation of the Inner Indo-European languages. An advanced approach to Indo-European lexicostatistics*, pre-print, 2019;

P. Kawiński, *Sacrum w wyobrażeniach pogańskich Prusów. Próba interpretacji na pograniczu historii i etnologii religii*, Olsztyn 2018 (Kawiński, *Sacrum...*);

A. С. Кибинь, *Ятвяги в X–XI вв.: „балтское племя” или „береговое братство”?*, „*Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*”, 2, 2008;

K. Kim i in., *A western Eurasian male is found in 2000-year-old elite Xiongnu cemetery in Northeast Mongolia*, „*American Journal of Physical Anthropology*”, 142, 3, 2010;

R. Klimek, *Kamienie kultowe na ziemiach pruskich* w: R. Klimek, S. Szczepański, *Kamienie w historii, kulturze i religii*, Olsztyn 2010;

R. Klimek, M. Żółtowska-Sikora, *Od redakcji*, „*Masovia*”, 14, 2016;

M. Klussis, *Słownik odbudowanego języka pruskiego: prusko-polski, polsko-pruski. Bazisksas prūsiskai-pōliskas wirdeīns per tālaisin lakšikis rekreacionīn (sembas dialakts). Bazony słownik polsko-pruski dla dalszego odrodzenia lekšyki (dialekt sambijski)*, wersja elektroniczna, Vilnius 1998-2005-2006;

Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, Warszawa-Zielona Góra 2013;

Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, Warszawa 2016;

Z. Kobyliński (red.), *Katalog grodzisk Warmii i Mazur*, 1-2, Warszawa 2017;

J. Kolendo, *Ziemie u południowo-wschodnich wybrzeży Bałtyku w źródłach antycznych*, „*Pruthenia*”, 4, 2009 (Kolendo, *Ziemie...*);

F. Kortlandt, *Prussica*, Leiden 2009 (Kortlandt, *Prussica*);

- E. Kowalczyk, *O wykorzystaniu badań archeologicznych w pracach historycznych*, „Kwartalnik Historyczny”, 105, 4, 1998;
- G. Kraft, *Index verborum lingua neoprūsicae. Wirdine naumās prūsiskas billās. Wörterbuch der Neuen Prūsischen Sprache*, Berlin/Schleswig 1985/95;
- G. Kraft (Skalwynas), *Grammatika prūsiskas billās*, Schleswig 1988;
- В. И. Кулаков, *Экспонаты из Мазурского Поозерья в Каталоге копий Центрального Римско-Германского музея (Майнц)*, „Pruthenia”, 10, 2015;
- В. И. Кулаков, *Элементы письменной культуры населения земли пруссов*, „КСИА”, 208, 1993;
- В. И. Кулаков, *История Пруссии до 1283 года*, Москва 2003 (Кулаков, *История...*);
- В. И. Кулаков, *Малый Кауп: две формы обрядности*, „Pruthenia”, 8, 2013;
- В. И. Кулаков, *Пруссы эпохи викингов. Жизнь и быт общины Каупа*, Москва 2016 (Кулаков, *Пруссы...*);
- V. I. Kulakov, *Relics of pagan funeral rituals from the 16th to the 19th century on the territory of Prussia in a comparative context (Prussia, Lithuania and Samogitia)* w: S. Szczepański, P. Kawiński (red.), *Tales, Myths and Legends of Ancient Prussia*, Olsztyn 2015;
- V. I. Kulakov, *Report of Simon Grunau on the Romowe-Rikoyto cult centre* w: S. Szczepański, P. Kawiński (red.), *Tales, Myths and Legends of Ancient Prussia*, Olsztyn 2015 (Kulakov, *Report...*);
- В. И. Кулаков, *Трезубцы в знаковой системе пруссов эпохи викингов*, „Исторический формат”, 2, 2019;

- A. Kushniarevich i in., *Genetic Heritage of the Balto-Slavic Speaking Populations. A Synthesis of Autosomal, Mitochondrial and Y-Chromosomal Data*, „PLoS ONE”, 2015 (Kushniarevich, *Genetic...*);
- A. Kuzborska, *Narodowe konfiguracje postaci Herkusa Montego*, „Zeszyty Naukowe Muzeum Budownictwa Ludowego – Park Etnograficzny w Olsztynku”, 1, 2010;
- W. Kwaśniewicz, *1000 słów o broni białej i uzbrojeniu ochronnym*, Warszawa 1989;
- W. Kwaśniewicz, *Encyklopedia dawnej broni i uzbrojenia ochronnego*, Warszawa 2017;
- K. Kwiatkowski, *Zakon niemiecki jako „corporatio militaris”*, 1, Toruń 2012 (Kwiatkowski, *Zakon...*);
- G. Labuda, *Święty Wojciech. Biskup-męczennik. Patron Polski, Czech i Węgier*, Wrocław 2000;
- T. C. Lewellen, *Antropologia polityczna. Wprowadzenie*, Kraków 2010 (Lewellen, *Antropologia...*);
- S. B. Linde, *O języku dawnych Prusaków. Rozbiór dzieła profesora Vatera*, Warszawa 1822 (Linde, *O języku...*);
- A. Linderholm i in., *Corded Ware cultural complexity uncovered using genomic and isotopic analysis from south-eastern Poland*, „Scientific Reports”, 10 (6885), 2020;
- J. M. Łapo, *Co właściwie wiemy o pruskich babach kamiennych?*, „Pruthenia”, 2, 2006 (Łapo, *Co właściwie...*);
- J. M. Łapo, G. Białuński (red.), *Pruskie baby kamienne. Fenomen kulturowy czy europejska codzienność?*, Olsztyn 2007 (Łapo, Białuński, *Pruskie...*);

- H. Łowmiański, *Polityka ludnościowa zakonu niemieckiego w Prusach i na Pomorzu*, Gdańsk-Bydgoszcz-Szczecin 1947;
- H. Łowmiański, *Prusy pogańskie*, Toruń 1935 (Łowmiański, *Prusy...*);
- H. Łowmiański, *Stan badań nad dziejami dawnych Prusów*, „Pruthenia”, 1, 2006;
- H. Łowmiański, *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, I, Wilno 1931 (Łowmiański, *Studja...*, I);
- H. Łowmiański, *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, II, Wilno 1932 (Łowmiański, *Studja...*, II);
- M. Łuczyński, „Geograf Bawarski” – nowe odczytania, „Polonica”, 37, 2017;
- K. Madela, *Jak Prusowie wytwarzali żimno?*, „Pruthenia”, 1, 2006;
- D. Makilla, *Prawa pogańskich Prusów. Stan i metodyka badań*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, LXXII, 1, 2020;
- J. Mallek, *Ludność staropruska a reformacja*, „Pruthenia”, 6, 2011 (Mallek, *Ludność...*);
- J. Mallek, *Migracje ludności niemieckiej, polskiej i litewskiej na ziemię pruskie w XIII-XVIII wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 4, 2003 (Mallek, *Migracje...*);
- A. Margaryan i in., *Population genomics of the Viking world*, „Nature”, 585, 2020;
- B. Martel, *Dilatatio terminie Christianorum: la christianisation de la Prusse par l'Ordre teutonique (13e-14e siecles)*, Montreal 2017;
- I. Mathieson i in., *The Genomic History of Southeastern Europe*, „Nature”, 555, 2018;

- V. Mažiulis, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, 1-4, Vilnius 1988-1997;
- V. Mažiulis, *Prūsų kalbos istorinė gramatika*, Vilnius 2004;
- V. Mažiulis, *Prūsų kalbos paminklai*, 1-2, Vilnius 1966-1981;
- V. Merkulov, V. Kulakov, A. Semenov, *The experimental testing of semi-automated process of degraded DNA extraction and reading on ancient samples from Baltic area*, ITM Web of Conferences, 18, 2018;
- S. Mich, B.II. Кулаков, *История Пруссии до 1283 года, Prussia Antiqua том 1, издательство „Индрик”, Москва 2003, ss. 364, il. 150, „Masovia”, 14, 2016 (Mich, B.II. Кулаков...);*
- A. Mielczarek-Żejmo, *Pojęcie traumy w naukach społecznych*, „Kultura i Edukacja”, 1, 2005;
- A. Mittnik i in., *The genetic prehistory of the Baltic Sea region*, „Nature Communications”, 9, 2018 (Mittnik, *The genetic...*);
- K. Modzelewski, *Barbarzyńska Europa*, Warszawa 2004;
- J. Możdżeń, *Stanisław Zonenberg, Kronika Szymona Grunaua, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2009, ss. 191, 3 il., ISBN 978-83-7096-690-4, „Zapiski Historyczne”, 75, 2, 2010;*
- S. Munshi, *Jammu and Kashmir Burushaski. Language, Language Contacts, and Change*, praca doktorska, Austin 2006;
- P. L. Nagy i in., *Determination of the phylogenetic origins of the Árpád Dynasty based on Y chromosome sequencing of Béla the Third*, „European Journal of Human Genetics”, 7 lipca 2020;
- V. M. Narasimhan i in., *The formation of human populations in South and Central Asia*, „Science”, 365 (6457), 2019;

- J. Necio, A. Urbański, *Z pruskiej perspektywy*, „Debata”, 3 (150), 2020;
- G. H. F. Nesselmann, *Die Sprache der alten Preussen. An ihren Ueberresten erläutert*, Berlin 1845;
- G. H. F. Nesselmann, *Thesaurus linguae Prussicae. Der preussische Vocabelvorrath, soweit derselbe bis jetzt ermittelt worden ist, nebst Zugabe einer Sammlung urkundlich beglaubigter Localnamen, Gesichtet und zusammengestellt*, Berlin 1873;
- L. Niekrasz, *Gdzie jesteście, Prūsai?*, Warszawa 2012 (Niekrasz, *Gdzie jesteście...*);
- B. Nitschke, *Wysiedlenie ludności niemieckiej z Polski w latach 1945-1949*, Zielona Góra 1999;
- H. Nitschmann, *Hogia. Altpreussisches Epos in Sechs Besängen*, Danzig 1885;
- M. Noińska, *Genetyka populacyjna a problem etnogenezy Słowian*, „Studia Rossica Gedanensia”, 3, 2016;
- W. Nowakowski, *Barbarzyńcy nad wschodnim Bałtykiem. Konfrontacja tekstu „Germanii” Tacyty i danych archeologicznych*, „Studia i Materiały Archeologiczne”, 9, 1992 (Nowakowski, *Barbarzyńcy...*);
- W. Nowakowski, *Geneza Prus – komentarz archeologa*, „Pruthenia”, 3, 2008 (Nowakowski, *Geneza...*);
- W. Nowakowski, *Korzenie Prusów. Stan i możliwości badań nad dziejami plemion bałtyjskich w starożytności i początkach średniowiecza*, „Pruthenia”, 1, 2006 (Nowakowski, *Korzenie...*);
- W. Nowakowski, *Od Galindai do Galinditae. Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego*, „Barbaricum”, 4, Warszawa 1995 (Nowakowski, *Od Galindai...*);

- E. Nowicka, M. Głowacka-Grajper (red.), *Świat człowieka – świat kultury. Antologia tekstów klasycznej antropologii*, Warszawa 2009 (Nowicka, Głowacka-Grajper, *Świat...*);
- K. Oberg, *Culture shock. Adjustment to New Cultural Environments*, „Missiology: An International Review”, 7, 4, 1960;
- J. Okulicz, *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e.*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973 (Okulicz, *Pradzieje...*);
- J. Okulicz, *Problemy pochodzenia Baltów i Słowian w świetle źródeł archeologicznych i językoznawczych*, „Rocznik Białostocki”, 16, 1991 (Okulicz, *Problemy...*);
- Ł. Okulicz, *Kultura kurbanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970;
- Ł. Okulicz-Kozaryn, *Dzieje Prusów*, Wrocław 1997 (Okulicz-Kozaryn, *Dzieje...*);
- L. Palmaitis, *Lingwistyczne podstawy odtworzenia języka pruskiego*, „Pruthenia”, 2, 2006 (Palmaitis, *Lingwistyczne...*);
- L. Palmaitis, *Misja św. Brunona w świetle zachodniobałtyjskiej (skalowskiej) hipotezy o pochodzeniu etnonimu Ruś*, „Masovia”, 13, 2010;
- L. Palmaitis, *W kwestii identyfikacji języka „Katechizmów pruskich”*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 3, 2000 (Palmaitis, *W kwestii...*);
- P. Payton, *Cornwall. A History*, Fowey 2004;
- J. Piontek, B. Iwanek, S. Segeda, *Antropologia o pochodzeniu Słowian*, Poznań 2008;

- H. Piotrowska, *Kronselki*, Olsztyn 2018 (Piotrowska, *Kronselki*)⁷⁸⁸;
- J. Powierski, *Najdawniejsze nazwy etniczne z terenu Prus i niektórych obszarów sąsiednich*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2, 1965 (Powierski, *Najdawniejsze...*);
- J. Powierski, *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, II, 1, Malbork 2001 (Powierski, *Prusowie...*, II/1);
- J. Powierski, *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, II, 2, Malbork 2003;
- J. Powierski, *Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965-1995*, I, Malbork 2003 (Powierski, *Prussica*, I);
- J. Powierski, *Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965-1995*, II, Malbork 2005 (Powierski, *Prussica*, II);
- J. Powierski, *Uwagi o udziale Prusów w genezie struktury stanowej Państwa Krzyżackiego*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia”, 18 (128), 1982 (Powierski, *Uwagi...*);
- J. Powierski, *Weryfikacja przekazu Herborda o antypolskim sojuszu pomorsko-prusko-ruskim w czasach Bolesława Krzywoustego*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia”, 24 (204), 1990;
- J. Pstrusińska, *Mikroskop i luneta w badaniach językoznawczych. Rozważania o nazwie Prusy*, „Świat Inflan”, 5 (213), 17, maj 2020 (Pstrusińska, *Mikroskop...*);
- D. Reich, *Who We Are and How We Got Here*, Oxford 2018;
- V. Rinkevičius, *Prūsistikos pagrindai*, Vilnius 2015;

⁷⁸⁸ Tę pozycję umieściłem w opracowaniach w trosce o zdrowie psychiczne schematycznych historyków, ale ze względu na sposób jej wykorzystania, należałoby ją zakwalifikować jako współczesne źródło.

- V. Rinkevičius, *Prūsų kalbos kircianimo sistema*, Vilnius 2009;
- N. Rohland, M. Hofreiter, *Ancient DNA extraction from bones and teeth*, „Nature Protocols”, 2, 2007;
- N. Rohland i in., *Extraction of highly degraded DNA from ancient bones, teeth and sediments for high-throughput sequencing*, „Nature Protocols”, 13, 2018;
- M. Rudnicki, *The Olsztyn Group in the Early Medieval Archeology of the Baltic Region. The cemetery at Leleszki*, Leiden 2019 (Rudnicki, *The Olsztyn Group...*);
- L. Saag i in., *Extensive Farming in Estonia Started through a Sex-Biased Migration from the Steppe*, „Current Biology”, 27 (4), 2017;
- L. Saag i in., *The Arrival of Siberian Ancestry Connecting the Eastern Baltic to Uralic Speakers further East*, „Current Biology”, 29 (10), 2019;
- A. Sabaliauskas, *We, the Balts*, Vilnius 1995;
- A. de Saint-Exupéry, *Likuts Princis*, Elbings 2015;
- W. R. Schmalstieg, *An Old Prussian Grammar. The Phonology and Morphology of the Three Catechisms*, University Park and London 1974;
- H. Schroeder i in., *Unraveling ancestry, kinship, and violence in a Late Neolithic mass grave*, „PNAS”, 116 (22), 2019;
- M. Schultze, *Grammatik der altpreussischen Sprache*, Leipzig 1897;
- D. A. Sikorski, *Instytucje władzy u Prusów w średniowieczu (na tle struktury społecznej i terytorialnej)*, Olsztyn 2010 (Sikorski, *Instytucje...*);
- D. A. Sikorski, *Pogańscy Prusowie w konfrontacji z chrześcijańskim sacrum w: A. Pieniądz-Skrzypczak, J. Pysiak (red.), Sacrum. Obraz i funkcja w społeczeństwie średniowiecznym*, Warszawa 2005 (Sikorski, *Pogańscy...*);

- K. Skowroński, M. Jagodziński, *Truso, emporium Wikingów*, „Kurier WNET”, 63, 2019;
- K. Skvortsov, *The Story of a 'Byzantine' coin from Sambia (on the question of Balto-Avar contacts)*, „Barbaricum”, 11, Warszawa 2015;
- P. Soares i in., *The Archaeogenetics of Europe*, „Current Biology”, 20 (4), 2010;
- S. Srokowski, *Prusy Wschodnie. Studium geograficzne, gospodarcze i społeczne*, Gdańsk-Bydgoszcz-Toruń 1945 (Srokowski, *Prusy...*);
- I. Stolarek i in., *A mosaic genetic structure of the human population living in the South Baltic region during the Iron Age*, „Scientific Reports”, 8 (2455), 2018;
- I. Stolarek i in., *Goth migration induced changes in the matrilineal genetic structure of the central-east European population*, „Scientific Reports”, 9 (6737), 2019;
- J. Such, M. Szcześniak, *Filozofia nauki*, Poznań 2000 (Such, Szcześniak, *Filozofia...*);
- M. Szal, M. Kupryjanowicz, M. Wyczółkowski, *Puszcza Galindzka – kto i kiedy przyczynił się do jej nylesienia?* w: I. Ciereszko, A. Bajguz (red.), *Różnorodność biologiczna – od komórki do ekosystemu. Rośliny i grzyby w zmieniających się warunkach środowiska*, Białystok 2013 (Szal, Kupryjanowicz, Wyczółkowski, *Puszcza...*);
- P. Szatkowski, *Nie wszystkie umrą. Język pruski*, „Przegląd Bałtycki”, 11 lipca 2016 (Szatkowski, *Nie wszystkie...*);
- S. Szczepański, *Pomezania pruska. Dzieje osadnictwa w XIII-XV wieku*, Olsztyn 2016 (Szczepański, *Pomezania...*);

- P. Szczurowski, *Bitwa nad rzeką Sirgune*, Sandomierz 2020 (Szczurowski, *Bitwa...*);
- P. Szczurowski, *Historia okolicy szlacheckiej Goździejec (Gójszcz) w parafii Kaluszyño*, „Rocznik Kaluszyński”, 15, Kaluszyń 2015 (Szczurowski, *Historia okolicy...*);
- P. Szczurowski, *Historia Szczurowskich – pięć wieków w ziemi łiwskiej, zawsze na Mazowszu*, „Rocznik Kaluszyński”, 14, Kaluszyń 2014;
- P. Szczurowski, *Historia Zaboklik i Czaplí w ziemi łiwskiej w świetle źródeł pisanych*, „Rocznik Kaluszyński”, 16, Kaluszyń 2016;
- P. Szczurowski, *Podbój Prus w XIII wieku. Przyczyny „krzyżackiego” sukcesu*, Sandomierz 2019 (Szczurowski, *Podbój...*);
- P. Szczurowski, *Ród heraldyczny Prus na Mazowszu w XIII-XVI wieku*, Sandomierz 2018 (Szczurowski, *Ród...*);
- P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2002 (Sztompka, *Socjologia...*);
- K. Ślaski, *Z zagadnień rozwojowych plemion bałtyckich i zachodniofińskich w okresie wczesnofeudalnym*, „Światowit”, 24, 1962 (Ślaski, *Z zagadnień...*);
- M. Toeppen, *Historia Mazur. Przyczynek do dziejów krainy i kultury pruskiej*, Olsztyn 1998 (Toeppen, *Podział...*);
- B. H. Топоров, *Прусский язык. Словарь*, 1-5, Москва 1975-1990;
- R. Trautmann, *Die altpreussischen Personennamen*, Göttingen 1974;
- R. Trautmann, *Die altpreussischen Sprachdenkmäler. Einleitung, Texte, Grammatik, Wörterbuch*, Göttingen 1910;

- R. Trautmann, *Die Quellen der drei altpreussischen Katechismen und des Enchiridion von Bartholomaeus Willent*, „Altpreussische Monatsschrift”, 46, 1909;
- I. Trusewicz, *Lud nymarły, spór żynny. Prusowie są wśród nas?*, „Rzeczpospolita”, 251, 26 października 1996;
- P. Urbańczyk i in. (red.), *The Past Societies. Polish Lands from the First Evidence of Human Presence to the Early Middle Ages*, 1-5, Warszawa 2016;
- I. Vaškevičiūtė, *Baltai slavų apsuptyje*, „Istorija”, 65, 2007;
- J. S. Vater, *Die Sprache der alten Preußen. Einleitung, Ueberreste, Sprachlehre, Wörterbuch*, Braunschweig 1821;
- G. Vercamer, *Siedlungs-, Sozial- und Verwaltungsgeschichte der Komturei Königsberg in Preußen (13.–16. Jahrhundert)*, Marburg 2010;
- S. Wadyl, *Studia nad kształtowaniem się pogranicza pomorsko- i mazowiecko-pruskiego we wczesnym średniowieczu*, Olsztyn 2019 (Wadyl, *Studia...*);
- S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur*, 1, Warszawa-Białystok 2015 (*Materiały...*, 1);
- S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur*, 2, Warszawa-Białystok-Olsztyn 2018;
- P. Wąglowski, *Prowokacyjna teoria węglowa bez przypisów*, 15 marca 2014;
- J. Wenta, *O hipotezach czyli zaginionych kronikach z Prus*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia”, 26, 1992 (Wenta, *O hipotezach...*);
- J. Wiśniewski, *Badania nad dziejami osadnictwa ziem dawnej Jaćwieży i jej pogranicza – wyniki i propozycje*, „Rocznik Białostocki”, 14, 1981;

R. Wrangham, *The Goodness Paradox. The Strange Relationship Between Virtue and Violence in Human Evolution*, New York 2019;

J. Xia, *An Anthropological Emic-Etic Perspective on Open Access Practices*, „Journal of Documentation”, 67, 1, 2011;

K. Zielińska-Melkowska, *Stosunki polsko-pruskie w X-XIII wieku* w: K. Zielińska-Melkowska (red.), *Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów*, Toruń 1997 (Zielińska-Melkowska, *Stosunki...*);

S. Zonenberg, *Kronika Szymona Grunaua*, Bydgoszcz 2009 (Zonenberg, *Kronika...*);

S. Zonenberg, *Prahistoria Prus w Preussische Chronik Szymona Grunaua*, „Sensus Historiae”, 1, 2010 (Zonenberg, *Prahistoria...*).

Netografia

http://balticstates.wikia.com/wiki/The_Ethno-genesis_of_the_Baltic_peoples

<http://bc.radom.pl/dlibra/publication/26924/edition/26380/content?ref=desc>

<http://dlibra.bibliotekaelblaska.pl/dlibra/docmetadata?id=64404&from=publication>

<http://dlibra.bibliotekaelblaska.pl/dlibra/doccontent?id=7944>

<http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=12977&from=publication>

<http://donelaitis.vdu.lt/prussian/>

<http://donelaitis.vdu.lt/prussian/databan.htm>

<http://grodziska.eu/grodziska/>

<http://kpbk.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=23723&from=publication>

<http://naukawpolsce.pap.pl/aktualnosci/news%2C80091%2Carcheologia-odkryli-na-warmii-ozdoby-wykonane-35-tys-lat-temu-w-egipcie.html?fbclid=IwAR06pv9vtAF6DRVxXxRsx1VZjQPkkIjwRLcgzF43dXJQ40jYKDWfUvNI0rM>

<http://pismo-pruthenia.blogspot.com/p/tom-biezacy.html>

http://prawo.vagla.pl/node/10071?fbclid=IwAR08jYA2gZGH-INoe4dn1ObPuBx_MfG5Nrg4UY_JI1iSnlR7gDRC54dRLl4

<http://prusaspira.org/polska/>

http://prusowie.pl/dane/Ziemia_Prusów_Terra_Incognita_Ziemia_Nieznana.pdf

http://prusowie.pl/historia/historia_biskupa_wojciecha.php

http://prusowie.pl/historia/prusowie_byli_chrzescijanami.php

<http://pruthenia.pl>

<http://sjp.prusaspira.org>

<http://tolkniety.blogspot.com/2017/04/epigram-pruski-podobaoby-sie-profesorowi.html>

<http://www.kpbc.ukw.edu.pl/dlibra/plain-content?id=14880>

<http://www.krs-online.com.pl/stowarzyszenie-prusow-prusaspira-krs-828131.html>

<http://www.krs-online.com.pl/zwiazek-prusow-w-polsce-w-likwidacji-krs-772550.html>

<http://www.prusai.de/Startseite/Tolkemita/Historie.htm>

<http://www.prusai.de/Startseite/Tolkemita/Tolkemita.htm>

<http://www.prussia-gesellschaft.de/tolkemita-texte.html>

<http://www.wiskiauten.eu>

<https://amshistorica.unibo.it/184>

<https://archive.org/details/saxonisgrammati01saxoog/page/n9/mode/2up>

<https://bildsuche.digitale-sammlungen.de/index.html?c=viewer&bandnummer=bsb00017803&pimage=3&cv=100&nav=&dl=en>

<https://emnes.twanksta.org>

<https://en.wikipedia.org/wiki/Yotvingians>

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k93478k/f2.image>

<https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/10011/edition/22379/content>

<https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/11340/edition/23091/content>

<https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/11061/edition/23431/content>

<https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/35924/edition/45366/content>

<https://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb10691390.html>

<https://sciencewatch.pl>

<https://skyforger.bandcamp.com/releases>

https://tolkniety.blogspot.com/2019/12/baltic-ancestry-of-prof-tolkien.html?fbclid=IwAR1noAsrsvV43xb5y1xW8XgTl9_l08rdSgJvBvK8VS-Gc6zcl3PIBfy9lf0

<https://truso2020.wordpress.com>

<https://wirdeins.twanksta.org>

https://wszystkoconajwazniejsze.pl/prof-andrzej-jajszczyk-polska-nauka-przegrywa-wyscig/?fbclid=IwAR1Zu0gwdW3xDLkpvi_hRU1lgbxsyUGAtlsBIB__bmCi68jh6tmaia-6_bg

<https://www.cornwall.gov.uk/leisure-and-culture/the-cornish-language/cornish-language/history-of-cornish/brief-history-of-cornish/>

https://www.dmgh.de/mgh_ss_23/index.htm#page/231/mode/1uP

https://www.dmgh.de/mgh_ss_23/index.htm#page/887/mode/1uP

<https://www.eupedia.com>

https://www.eupedia.com/europe/Haplogroup_I2_Y-DNA.shtml

https://www.eupedia.com/europe/Haplogroup_N1c_Y-DNA.shtml

https://www.eupedia.com/europe/Haplogroup_R1a_Y-DNA.shtml

https://www.eupedia.com/europe/Haplogroup_R1b_Y-DNA.shtml

https://www.eupedia.com/europe/maps_Y-DNA_haplogroups.shtml#I

https://www.eupedia.com/genetics/phylogenetic_trees_Y-DNA_haplogroups.shtml

https://www.eupedia.com/genetics/test_DNA_często_zadawane_pyta_nia.shtml

<https://www.familytreedna.com/public/balticsea?iframe=yresults>

<https://www.familytreedna.com/public/MasovianNob?iframe=yresults>

https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=TOLKIEN_JOHANN_BENJAMIN

https://www.itm-conferences.org/articles/itmconf/abs/2018/03/itmconf_ics2018_02002/itmconf_ics2018_02002.html

<https://www.nature.com/articles/s41431-020-0683-z>

https://www.researchgate.net/publication/334633681_Rapid_radiation_of_the_Inner_Indo-European_languages_an_advanced_approach_to_Indo-European_lexicostatistics_pre-print

<https://www.sil.org>

<https://www.twanksta.org/pr/>

<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/106664/edition/117611/content>

<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/13115/edition/20998/content>

<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/13122/edition/21009/content?>

<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/13123/edition/21011/content>

https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/326117/edition/274646/content?fbclid=IwAR3K5Ny44Kpawf9A9l-_x2SYIHjXMkFV5jrGiBpRXIQAaa_-hQV62_-xWv8

<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/show-content/publication/edition/149287?id=149287>

<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/show-content/publication/edition/1826?id=1826>

<https://www.youtube.com/watch?v=Aoc0MvKB53I>

https://www.youtube.com/watch?v=gK4vq_LEhio

<https://www.youtube.com/watch?v=HbxypLiWSWs>

<https://www.youtube.com/watch?v=k48FXcy0nOc>

https://www.youtube.com/watch?v=TrBt7JEfhvE&list=PLUpmEIaEPWH0g_xHSUBhGHg8AfaRCK7Bt&index=4

<https://www.youtube.com/watch?v=Vn87556jBco>

<https://www.youtube.com/watch?v=XwsXhYU44kg>

www.prusowie.pl

*Ponieważ zmysł krytyczny stanowi bardzo wysoki a rzadki przymiot,
podczas gdy zmysł naśladownictwa należy do najszerszej rozpowszechnionych,
olbrzymia większość umysłów pojmuje bez rozbioru idee gotowe,
dostarczane przez opinie, a podawane przez wychowanie*

G. Le Bon